

Между старата и новата земя

Бистра Ганчева

Остана жив само Македонски, комуто единадесетте рани заздравяха и дясната ръка изсъхна.

Той сега е разсилен и мете с лявата ръка канцеларията...и тоя лев в Стара планина, и тоя герой на Гредетин малодушно трепери сега пред гласа на грубия писар...

Една дълга агония!...

Бедни, бедни Македонски! Защо не умря при Гредетин?...

Този популярен финал на пак така популярната Вазова повест „Немили-недраги“ е бил многократно и многопосочно интерпретиран:

- като израз на известното следосвобожденско негодувание срещу забравата на достойните и неблагодарността на потомците;
- като терен за присъщия на цялата Вазова белетристика коментар към действието;
- като свидетелство за гражданска развълнуваност, отличаваща творчеството на Патриарха;
- като белег на бързината, с която се сменят понятията на епохите: времето, когато от румънския бряг хъшовете са гледали с носталгия към недостъпната си родина, после се оказва **тяхното** време – на увереност в себе си и в идеята си, на разгърнали се родолюбиви сили. В чужбина те психологически са на „своя земя“. Докато собствената им освободена земя няма да има нужда от тях.

Едно само – доколкото ни е известно – липсва в интерпретациите: не е задаван въпросът „как“ някогашният герой се е превърнал в снижено подобие на самия себе си; какви са били ходовете на деградацията му, има ли „по-конкретни причини“ да изгуби някогашната си смелост. Новият Македонски, **затулва** със себе си някогашния (въсщност – доскорощния), вместо да „открива изглед“ към него. Наречието „сега“, употребено в две съседни фрази, прави излишни наблюденията върху времето „досега“. Нито текстът ги е направил, нито възприемателят ги е очаквал.

Да „притури“ новото към старото, вместо да проследи превръщането на старото в ново – към такава повествователна схема се придържа не един български текст. Художествената ни проза често си позволява да избягва повратните точки, да не се вглежда отблизо в промените, да нахъсва, вместо да „проследява развитието“ на историческите или психологическите реалности. И – поне толкова често, че да изисква внима-

ние – това не се е преценявало като пропуск, недостатък. Между текста и възприемателя сякаш действа неписаното споразумение да не се предлага нещо, което няма да бъде поискано.

В редица случаи „изчезналата от погледа“ граница между старото и новото е някакъв исторически преход.

Да продължим с Вазов – с романа, „услужил със заглавието си“ и на настоящите страници.

Известно е, „Нова земя“ е замислен и осъществен като продължение на „Под игото“. Главният герой Найден Стремски е с чорбаджи-Марково потекло; значителна част от белетристичното действие се развива в Бяла черква; присъствия като Боримечката, кака Гинка, Хаджи Смион са „уплътнени отсечки“ от съединителната линия между двата текста.

И тъкмо „уплътнителите“ допринасят да се види колко нахъсана е тази линия. Прорезите по нея довеждат дори до логически несъответствия.

Например – при проследяване съдбата на чорбаджи Марко. В последните глави на „Под игото“ той е обявен за единствената белочерковска жертва след бунта („...бил окован и откаран пеша в Пловдив, за черештата...Кой го издал – неизвестно“). А в „Нова земя“ неочаквано и без обяснение се оказва отново в града, за да загине, „следвайки прототипа си“, при Леевица. „Сбогувайки се“ с любимия герой, вторият роман забравя, че първият вече е сторил почти същото.

Но и когато логическата връзка не е нарушена, продължават да действат пречиствателни механизми спрямо остатъци от доскорошното минало. В дългия поменик на отишли си от света белочерковци (*„Старите бяха измрели и много нарядко да се мернеше бяла коса. Първенците бяха измрели. Юрдан Диамандиев беше съсечен при бягането в Бойкова нива, както беше заклан Марко Иванов..., както беше опушнат Мичо Бейзадето. Дамянчо Григорът беше умрял от тифус в Търново; дядо поп Ставри изгорял жив на леглото си, дете боледувал, и Иванчо Йотата заклан на моста в Пловдив...И останалите младежи – измрели или пръснати по вѣн...“*) няма и следа от онези живи симпатии или антипатии към Мичо Бейзадето, поп Ставри, Дамянчо Григорът, Юрдан Диамандиев. Дори за слепеца Колчо, „Орфейт белочерковски“, дарен в „Под игото“ с истински сюжетни привилегии (появяващ се все в тежки ситуации, с една и съща спасителна роля), тук е отбелязано бегло и безстрастно:

...обикаляше България и Тракия с флаутата си и с Ботевата молитва (гласът ѝ беше измислен от него), та си изпросваше поминъка.

Не по-различна е съдбата и на главните герои. За Рада или Соколов не се споменава. Името на Огнянов е произнесено веднъж, в случайна реплика, без особени усилия да се възстанови ореолът му. Обратно, Ки-

риак Стефчов, запомнен от „Под игото“ като „*презряна твар*“, тук е подминат с неангажиращата бележка, че не може да намери служба, „*навред предшестван от лошата си слава*“. Липсва **активното** отношение, повествователят като че „по-лесно и от читателя“ се разделя с герои, изградени с такава любов (или ненавист) в романа за бунтовната „стара“ земя.

Променят се не толкова действащите лица – колкото ценностната перспектива, налагала подиговото отношение към тях. Заменима, „оставяща се“ да ѝ се отнеме доскорошната валидност, тя може да извика на живот ново „копие“ на познат персонаж, понякога изгубило прилики с „оригинала“. А и когато ги съхранява (Боримечката), различията се открояват още по-рязко.

В замяна на това новите главни герои, въпреки подиговия си произход, идват **отвън**. Романовата биография на Найден Стремски или на Хаджи Евтим набляга върху **новото начало** на живота им, поставено **сега**. Настъпилото време не се нуждае от стари спомени. „Нова земя“ съдържа нещо от онази забрава, срещу която се негодува в толкова високи постижения на Вазовото творчество.

Вместо да се разпростират между два романа, промените в героевия облик може да се „свят“ в един разказ. Загатване за тях – без „разгръщане“ – е налице в един от първите белетристични текстове на Иван Вазов, „Хаджи Ахил“.

Благодушно чичовската насмешливост над героя не пречи той да е представен като „издигнат над“ средата си. Находчив остроумник, лесно справящ се с неочаквани ситуации и още по-лесно надвиващ каквито и да било възражения срещу себе си, самотнието му на „*Акъл-море, ум-бръснач, змия-човек*“ несъмнено се споделя от околните. Повествователят особено подчертава способността му да намери точната дума, подходящия отговор, да постави „опонента си“ натясно. Хаджи Ахил е водеща фигура във всяка ситуация, „високо постижение“ на своя изостанал свят.

До финала, който преобръща всичко.

Последната страница на разказа е посветена на следосвобожденското време. Характеристиката на героя като „*ум-бръснач*“ е получила нови основания:

Сближението му с русите подтикна духа му напред в областта на езиковедението: научи се на руски език. Да!

Финалните реплики го „удостоверяват“:

- Дядо Хаджи – пресече го един, – ами на отровата (русите) как викат?
- Зехир! – отговори с непоколебима сериозност Хаджи Ахил.

Опровергана е характеристиката на „знаещ руски“, а оттам – и на „учен

човек“, на „ум-бръснач“. Повествователят иронизира собствените си думи относно успехите „в езиковедението“. До този момент хумористичната дистанция не е възпрепятствала, дори се е включвала в авторовата „солидарност“ – или поне симпатия – към героя. Отсега нататък място за солидарност би оставало все по-малко, „издигнатостта над другите“ би изглеждала все по-съмнителна – и разказът свършва навреме, вместо да проследява как теренът на Хаджи Ахиловци се стеснява в нова България.

Други Вазови произведения обаче („Дядо Нистор“, отчасти – като по-особен случай – „Дядо Йоцо гледа“), а и други автори (Тодор Влайков, Михалаки Георгиев, Елин Пелин) ще го направят. Както е известно, литературата ни е казала немалко за традиционния българин и за съдбата му в следосвобожденския живот.

Представила е, разбира се, и случаи на изцяло съхранен, незасегнат от промените патриархален ред. Влайковият дядо Славчо е сред водещите възплъщения на един хармоничен свят, смятащ себе си за ненарушим, с памтивековния авторитет на „старите мъдреци“. Ако волята на старейшината е насочена погрешно и може да накърни нечия съдба (в случая – на внучката Райка), сюжетът по-скоро ще измени на собствената си логика в търсене на щастлив край, отколкото да посегне на героя като на „висша инстанция“.

Обратно – пречупеният авторитет се оценява като трагедия. Най-популярният пример – Елин-Пелиновият Герак – не е единствен, но при него най-ярко се очертава причината за мрачната безнадеждност в произведението. Тя е – че всички промени и новости в старото семейство са видени през погледа на жертвата, на човека, който „сам загива под развалините“ (И. Панова) на собствения си свят. Дори ужасяващият жребий на Елка е само „случай“, „част от“ трагедията, която „като цяло“ рефлектира единствено у Герака.

(По-късно, когато нови събития ще ускорят разпада на патриархално българското, Йовков във „Вълкадин говори с Бога“ ще сътвори поредния вариант на патриархалния старейшина, изгубил своята земя – този път и в прекия, колкото и в преносния смисъл).

„Между“ дядо Славчо и Герака литературата ни е изградила още един „вариант на прехода“ – хумористичния. И той ще бъде заслуга не само на Патриарха.

От цялото творчество на Михалаки Георгиев Вазов неслучайно е изтъквал хумореските. В тях навярно е открил нещо от собствения си „безобиден хумор“, вградил се в герои като Хаджи Ахил или чичовците.

Дядо Дичо („Рада“), дядо Кольо („С тебешир и с въглен“), бае Митар пророкът от едноименния разказ, бай Гаврил („Разкумил кума си“), чичо Денчо („Меракът на чичо Денчо“) – „галерия от портрети“, развеседрявала или трогвала не едно читателско поколение през немалка част от ХХ век. А и през деветнадесетия могат да се намерят техни прародители (Каравеловите дядо Либен и Хаджи Генчо). Не липсват и не дотам

приятни разклонения като Бай Ганьо, а и още по-късни подобия – героите на Чудомир. Дългата поредица е твърде ясно очертана, за да се определя като прекалено изследователско изкушение.

Как се разгръщат такива герои у Михалаки Георгиев?

В рамките на традиционния български свят те са „по влайковски“ еднопосочно положителни. Дядо Дичо, старейшината на задругата, се налага с достойнство, което цялото му обкръжение очаква. За разлика от Герака, който е безсилен да помогне на изрядната си в патриархално отношение снаха, дядо Дичо решава без затруднения противоположна задача – „укротяване на опърничавата“ снаха. И прави това с мъдрост и разбиране, които „никой друг“ не би могъл да прояви. Думите, жестовете, действията му обединяват личния авторитет на признато мъдрия човек с някаква надлична, „институционална“ сила, в която герои, повествовател и (предполаганият от текста) читател са еднакво убедени. Дядо Дичо е сред редките герои на Михалаки Георгиев от този тип, изградени нехумористично. Единството в оценките за него затваря свободното пространство за необходимото „приближение-раздалечаване“, чиято динамика да осигури условия за хумор.

Бае Митар пророкът от едноименния разказ също е сюжетно привилегирован спрямо обкръжението си. Но за разлика от дядо Дичо, позицията му е не „зададена“ от патриархалното старшинство, а индивидуално завоювана по хаджихиловски с лична находчивост и остроумие. Измислените от него „задгробни срещи и разговори“ го представят застрашаващо осведомен за гузните съвести. Той успява да се постави по-високо от средата си, чиито механизми на мислене отлично владее. Бае Митар е не „обект на“, а създател, двигател, субект на хумористично отношение, което „приема“ и върху себе си – но „по своя воля“.

Типологически близък, но позиционно далечен от него е бай Гаврил от „Разкумил кума си“.

Чертите му са „предсказуемо“ същите – язвителен шегобиец, понякога злоречив, сладкодумник, способен да владее слушателите си. Разликата между него и споменаваните дотук събрата е другаде – той, макар закратко, излиза от рамките на патриархалния свят, където единствено може да реализира превъзходството си. Неспособен да възприеме елементарна съдебна процедура (собственият му кум, в качеството си на съдия, да го пита за името, семейното положение и децата му), той предизвиква усмивки вече не в своя полза. Лесно обяснимият му гняв („...ни ти мене кум, ни аз тебе кумец“) се дължи на отдавнашни, осветени правила – но тъкмо за тях вече няма място в новия свят. Патриархалният човек все по-трудно ще излиза „с добродетелите и нравственото превъзходство“ на старината – самите добродетели имат ново разположение, „съдържание“, видени са в нова светлина, с изменени, а някъде и сменени имена. При цялата си симпатия към традиционния българин повествованието не може „да остане“ при традиционното си преклонение пред него.

Някъде ще си позволи и да го „дискредитира“. Главният герой на популярната в миналото хумореска „Меракът на чичо Денчо“ най-много се е отдалечил от своята „земя“ – навлязъл е в политическите борби, съдействал е на партиен кандидат, станал после министър. Съблазните са го обсебили дотам да иска служба в града – т.е. да напусне своя свят, да стъпи върху „нова земя“, без да е разбрал непригодността си към нея. (С „намерената служба“ – да размахва „клетката“ пред свирещия оркестър – завършва разказът. Реакцията на „министро“ е спестена). И докато дядо Кольо („С тебешир и с въглен“), пак така неориентиран, предизвиква едновременно съчувствие и усмивка, за чичо Денчо съчувствие липсва. Симпатията и насмешката към персонажа сменят съотношението си в зависимост от това доколко и дали по своя воля той „остава върху“ или „се отдалечава от“ своята земя.

И така – оформя се поредица варианти на един и същ, изконно български персонаж в изменящата се негова дистанция спрямо изконно българското. Варианти еднокоренни, еднопроизходни, но етически разнородни, понякога и противоположни. Мъдър или наивен, „учен“ или невежа, сигурен в себе си или объркан, въздействащ върху другите или безпомощен – конкретните черти на героя се открояват и отмерват в зависимост от това как вътрешната му установка на традиционен човек се вписва в нетрадиционния свят. На същата зависимост са подчинени и хумористичните елементи – наситени, отслабени или липсващи. Литературата ни лесно разполага „един до друг“ героите на исторически преход – но показва и опасностите от превръщането им „един в друг“. Такова превръщане може да завърши трагично като при Герака или компрометиращо като при чичо Денчо. Всеки от поредицата е такъв, какъвто го е направила собствената му земя, но е оценен според мерките на „новата земя“ – на новата епоха.

* * *

Налице са и противоположни случаи – епохата да се представи каквато я вижда персонажът и да среже сама себе си в перспективата на личните оценки.

„Под игото“ и „Записки по българските въстания“ отнасящи се за едно и също време, „най-българското“, с еднаква убедителност прилагат към него определенията „лудост“, „безумие“, „величие“, „саянност“. Тук ще се има предвид по-малко известен, но не по-малко подходящ за разглеждане текст, отнасящ се за същото време.

Като повечето ранни творби на българската мемоаристика, „В темница“ на Константин Величков е свързано със затвора. Но за разлика от „Записките“ или „Спомени от цариградските тъмници“ на Светослав Миларов, е създадена близо 20 години след мъченическата одисея на автора си. Което не се е отразило върху силата на впечатленията и спомените.

Първата нощ в ареста.

Най-страшна е не с изтезанията над десетки страдалци, нито дори с опасенията за собствения живот, който всяка минута може да бъде на-

силствено отнет. А с друго – с угризенията на лековато замисления и безотговорно повдигнат бунт, изпратил на смърт толкова хора, които не са подозирали обречеността си:

При печалното осветление, под което ми се представляваше сега дейността на комитетите, как изглеждаше осъдително всичко, на което бях гледал изпреди като на подвиг! Възпоминанията възникваха в паметта ми с безпощадната ясност, с която престъпникът си наумява подробностите от злодеянието си, и изреждаха се в ума ми като обстоятелства, които правеха едно от друго по-тежък и непростителен греха ни. Народът не беше искал да знае ни с какви сили и средства се разполага, ни какви сетнини може да има въстанието. Нему се беше казало, че е дошъл часът да въстане...и вечен срам ще тегнее върху ония, които не вземат участие...¹ (16)

Всеобщото въодушевление не може, разбира се, да бъде подценено:

Помня какъв страх вълнуваше нас самите да не останем извън движението... Ние...виждахме вече Бългаария, цяла възпламенена, въстала като един човек, кръстосана с чети, които се борят храбро под знамето на свободата и разнасят далеко името и славата й...

И мечтата ни се изпълни. О, дни на свято увлечение! Как сладко разтреперват гърдите ми и сега, когато така хладнокръвно разсъждавам за вас! (17)

Налице е мемоарно подобие на величественото „Пиянство на един народ“ от „Под игото“. Но тук авторът, участник в събитията и агитатор на бунтовната идея (т.е. принадлежащ към „виновните“), може да представи свящото опиянение само „под знака на греха“. Терзанията му са лесно обясними, широко разпространени (не само) тогава, а и индивидуално характерни за етичната природа на Константин Величков, склонен повече да поема отговорности, отколкото да си приписва заслуги:

Колкото и да беше било скромно участието ми в дейността на местния комитет в града ни, чувствах да тежи тоя грях и върху мене, както върху всички ония, които, като бяха прегърнали мисълта за въстание, бяха съдействали за разпространението ѝ, без да си дадат отчет за средствата и без да обсъдят последствията (16).

При увеличаващите се мъченици и настървяване на мъчителите естествено е да се очаква, че терзанията ще се разрастват.

Но става обратното:

С настъпването на деня се разведри и душата ми.

¹ К. Величков. Съчинения в пет тома. С., т. II, 1986, 16. Ще се цитира това издание, като се сочи само страницата.

Непълното, но значително успокоение не се дължи на „аргументи“ в полза на бунта – а само „на изтеклите часове“ и началото на утрото. „Заедно със“ встъпва в ролята на „вследствие на“. Угризенията са изчерпали силата си, без да са опровергани.

„По същата линия“ – но в срещуположна посока – се разгръща споменът за друга нощ:

Няколко деня преди да избухне въстанието, една нощ като в едно внезапно изтрезняване от опиянението, бях видял с жестока ясност с какви несъстоятелни средства разполагаме за борбата...и тръпки от ужас бяха ме побили при мисълта, че въстанието наместо ония светли резултати, които чакахме от него, ще се разреши може би само с едно величайше бедствие...Това страшно видение беше се продължило цели часове...**На заранта обаче** видението се беше пръснало като един лош сън и в душата ми се беше възправила пак цяла, непокътната, още по-смела и по-силна вярата ми в успеха на великото дело (14).

Двете нощи, симетрично противопоставени, следват една и съща психологическа схема. **Основанията** (на едната или на другата теза) приемат форма на **душевни състояния** – и се **редуват**, без да се оборят.

Същата схема действа и в по-широк времеви план.

Дните в затвора довеждат до вътрешна криза. Тя пък е последвана от физическа болест, преодоляна за кратко време. Настъпилото оздравяване изиграва „ролята на утрото“ от двете нощи:

Кризата излезе за мое добро. Бяха я довели душевните терзания и с нея загубиха *и те* острия си характер... (15)

Обсъждат се дори планове за нов бунт, т.е. за повторение на „греха“. Между угризенията и „рецидива“ отново липсват свързващи звена – няма **съображения**, които да подкрепят или да отрекат кризата или преодоляването ѝ. Противоречивите оценки като че не съзнават противоречието си. Всяка се приема поотделно за вярна или невярна в зависимост от принадлежността си към времевия отрязък (нощ-утро, болест-възстановяване, подем-погром). Създава се „естествена граница“ между противоположностите, която ги предпазва от сблъсък, съперничество, борба за първенство. Без да се обяснява, премахва се нуждата от обяснение на неочакваностите, които престават да изглеждат неочаквани.

Налице е еднотипно явление: оценяващият субект – персонаж или епоха – се съобразява не толкова с „обекта си“, колкото с контекста (времеви, психологически), в който го разполага. Смяната на ценностните перспективи се вражда в структурната органика на произведението, което „възлага“ на хронологията функциите на „логическа аргументация“.

* * *

Във всички разгледани досега случаи промените са свързани със смяна на епохите – патриархална и следосвобожденска, мирна и бунтовна,

отколешна и настъпваща. Много заключения може да се направят – и са правени – за неспособността на нашия свят да поеме в себе си собственото минало или сам да се впише в продължението си.

Но дали процепите (пролуките, срезове) са само исторически? Дали самото ни мислене не носи предразположения за подобна накъсаност? И как литературата ни „взема отношение“ по въпроса? Тя, разбира се, не би могла да му „отговори“, но по силите ѝ е да отвежда към размисли, търсещи отговор. „В помощ на търсенията ни“ може да се „притече“ автор, много по-близък до нас от Вазов, Михалаки Георгиев или Константин Величков, и не по-малко от тях свързан с въпросите на нацията – Димитър Талев.

Придирчиви взирания в текста може и при него да открият ситуации като разгледаните. Тъкмо Лазар Глаушев, непроменимо положителен през четирите тома на тетралогията, може да „изпита върху себе си“ познатата ни вече смяна на оценки.

Почти до края на „Преспанските камбани“ за него се говори като за „най-учения младеж в Преспа“, „умник“ – определенията се дават от близки и далечни, от приятели и врагове. Все пак, в последните глави, той ще каже за себе си : „*Не съм и учен, живеял съм тука, като целия наш народ...*“. Така вече се вижда той в обкръжението на помладите, получили образование в Русия и в Западна Европа. „*Най-учен*“ и „*Не съм учен*“ му прилягат еднакво в подвижната перспектива – този път на сменящите се поколения.

А един дребен епизод го „приближава до“ – без, разбира се, да го „изравни със“ случаи като бай-Гавриловия. Шеговитата реплика на бъдещия му съперник в търговията „*Ти, значи, поемаш ръкавицата*“ е посрещната с недоумение („*Що е то ... аз ръкавици не нося*“). И само безусловната солидарност на повествователя го предпазва да стане обект на „чичовска“ усмивка.

Но истинските Талеви постижения в очертаната посока се установяват другаде.

Първите два романа на тетралогията за Македония разработват един от най-„неисторическите“ (с фолклорна давност), мотиви от темата за българския патриархален живот – мотива „снаха-свекърва“.

Проследените „за дълги години“ – в десетки страници – отношения между Султана и Ния минават през много емоционални разновидности – привързаност, близост, отчуждение, омраза, отново възпламенена обич. Някъде преходите са причинно ясни, другаде – като че им липсва конкретна причина.

Началото на „Преспанските камбани“ представя семейство Глаушеви, гордо ощастливо с новата изключителна снаха :

Не беше тя какъв да е човек и когато влезе в новия си дом, нещо в него като че ли се промени...

...Като царица влезе тя в къщата му, идеше му (на Стоян – Б.Г.) понякога да ѝ се поклони до земята“.

Лазаровата майка не стои настрана от всеобщото възхищение, макар скритите ѝ безпокойства да се подклаждат тъкмо от необикновените (и поради това – невинаги контролируеми) достойнства на снахата.

Внасянето на новата лампа – невиджана новост и нечувана дързост; дребни битови неразбирателства от рода на „нова покривка за масата“; първото отиване в чаршията; приятелството с друга „нестандартна“ личност – учителката Иванка Руменова; бездетството; и, най-сетне, желанието на младите Глаушеви да се отделият в собствен дом са парливите точки в отношението между двете, довели до опустошителния пожар на свекървенска ненавист, смесена с жалба за „нешащния син“ („Изгоре ми чедото с тая жена“).

Преместването на Лазар и Ния в собствената къща е съпроводено с клетва, която осиротялата майка ще следва години наред – да не прекрачи прага им.

Новото сближение между двете жени се разкрива по други пътища. Повествованието „съзнателно избягва“ причинна поредица. Обратно – чрез многократни напомняния от рода на

...тя и сега не стъпваше в къщата им

текстът сякаш се пресилва да поддържа „отдавна известното“.

Дори щастливата новина за очакваната с години бременност на Ния е пореден повод да се възобнови старото упорство спрямо любимия син:

...ти се откриши от мене, избега с жена си от мене и аз сега нема да тичам по петите ти.

Невероятното се случва, след като „отвсякъде са се затворили“ вратите за него. В продължение само на няколко страници **трима** герои, в мисълта за нужната помощ на родилката, се препъват в старото решение на Султана:

- Нема да прекрачи тя прага на моята къща, клетва е дала...
- ...Вуйна Султана нема да дойде тука...
- Ти върви ѝ кажи, пък тя, ако не иска, да не идва...

Изненадата – отново – се приема без изненада. И обяснението е фактически отказ да се обяснява:

Тя влезе вкъщи, уми се, облече си по-чисти дрехи и забърза към къщата на сина си. За клетвата си да не стъпва в тази къща и **не помисли**. Само когато влезе вече вътре ... мярна се бързо през ума ѝ мисъл за прага на тая къща, но мина и замина. **Други мисли** бяха завладели ума ѝ **сега**.

Клетвата не е оборена. А е просто занемарена. Появява се и наблюда-

даваното вече толкова пъти „сега“ – което със самата си наличност изхвърля нуждата от „аргументация“.

Откъснал се от „причинната връзка“ на доскорошното минало, изключителният момент може да направи друго – да привлече спомена за други часове, съотносими с настоящето тъкмо защото не са хронологически свързани с него:

Докато ѝ говореше...за да я държи в живота,...старата жена чувстваше с голяма болка и скръб близо там, до рамото си, сянката на своята Катерина. **И както тогава**, със същата сила в сърцето си, беше готова да се бори за живота на Ния **сега**...Чакала бе тя **тогава**, чакала бе да се отворят очите на Катето...и **ето** те се отваряха, Боже, светли и живи...

Изключителното въздействие на тази сцена се корени и в странно-то сливане на далечни, разделени от години мигове, намерили начин да въздействат заедно, със сумарна сила.

„Съкратен вариант“ на същите промени без преход предлагат обръщанията между двете жени. От началното „щерко“ и „майко“; през смразяващото:

– Майко... Не съм те раждала аз тебе и не иде от сърцето ти тая дума...

и дългогодишната студенина от двете страни:

...Но вече избягваше да я нарича майко...

през все още плахото:

– Благослови те и тебе, Богородица, щерко – продума с **несигурен глас** старата жена...

се стига без уговорки до „неподготвеното“, но неоспорено:

– Ти, от мене, чедо, нема що да се боиш... Майка съм ти аз...

– Добре, майчице...

Близостта между „майка и дъщеря“ не помни нито дългогодишното отчуждение, нито частичното сближение от последните месеци. Друго я „обяснява“:

– Нели съм ти майчица аз тебе **сега**... нема да те оставя да ми се мъчиш толкова.

Дори майчината обич, едно от най-надвременните чувства в патриархалния свят, влиза в очертанията на появилото се – като че не може без него – „сега“. То покрива със себе си цялото минало, отваря „нова страница“ в отношенията, която не се нуждае от подготовка и не се за-

сяга от противодействия. Налице е пореден вариант на множеството „преображения без преход“.

Разликата обаче е основна. Защото причините за промяната са само неназовани – а всъщност повече от ясни.

За Султана новороденото „поставя нещата на мястото им“ – продължава се родът, възстановява се редът, нестандартната снаха се връща в стандарта и от прокълнатата („*Ти доведе самия сатана в къщата ми!*“) става благословена от Богородица. Докато за Ния майчинството е друго – лек за **лична** болка, утоляване на **вътрешна** жажда, далеч по-силна от външни обстоятелства, ред, изисквания на средата („*Рожба...Ами това беше самата ѝ любов, цялата ѝ любов към Лазара*“). Всяка от двете жени – живеещата чрез общоприетото и отрицателката му – намират „своята земя“, която се оказва обща и не се интересува дали е „стара“ или „нова“. Върху нея те се намират и една друга.

Изключителният момент изпълва със себе си не само настоящето. А и бъдещето. В самия край на живота си Султана ще се обърне към Лазар и Ния, които я убеждават да живее при тях: „*Оставете ме бре, деца...Тука съм се родила аз, тука съм раждала и вас, тука умре и татко ви...Що разбирате вие от такава мъка!...*“ Нищо не е останало от някогашното „*Не съм те раждала аз тебе...*“

Хронологическата игра на разгледаните текстове свидетелства, безспорно, за умението на художника да се възползва от относителността на времевите категории в търсене на своите истини. Но самото умение, както и откритията, до които то води, насочват и към друго – към може би непознатата ни още психологическа съразположеност на категориите; към „изначални“ процепи във вътрешния ни живот; към глъбинни структури на човешкото мислене, за които всъщност знаем малко, въпреки многото постижения на „човекознанието“. За бъдещия напредък „по този път“ на вникване в себе си една от заслугите ще принадлежи на литературата.